

"ԾԱՂԻԿ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱԾԽԱՐՅԻՆ" ԳՐԲԻՆ ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Ծրանսերէն լեզուով գործեր արտադրող հայ գրադէտները բաւական բազմաթիւ եղան պատմութեան ընթացքին եւ այս հայ-ֆրանսական մշակութային աշխատակցութիւնը կը շարունակուի մինչեւ ցարդ: Աւելորդ է անշուշտ յիշեցնել իբրեւ օրինակ՝ մեզի ժամանակակից ամենէն նշանաւոր հայ գրադէտը որ երկու լեզուներուն ալ այնչափ վարպետութեամբ եւ արուեստով կը տիրէ որ իր տաղանդին եւ զործունէութեան յիսնամեայ յորելանը տօնելու համար մեծ հանդէս մը տեղի պիտի ունենայ Սորպոնի մէջ: Այսօր կը շատանանք ուսումնասիրելով առաջին ֆրանսերէն գիրքը որ Հայու մը մտքին արդիւնքն է եղած:

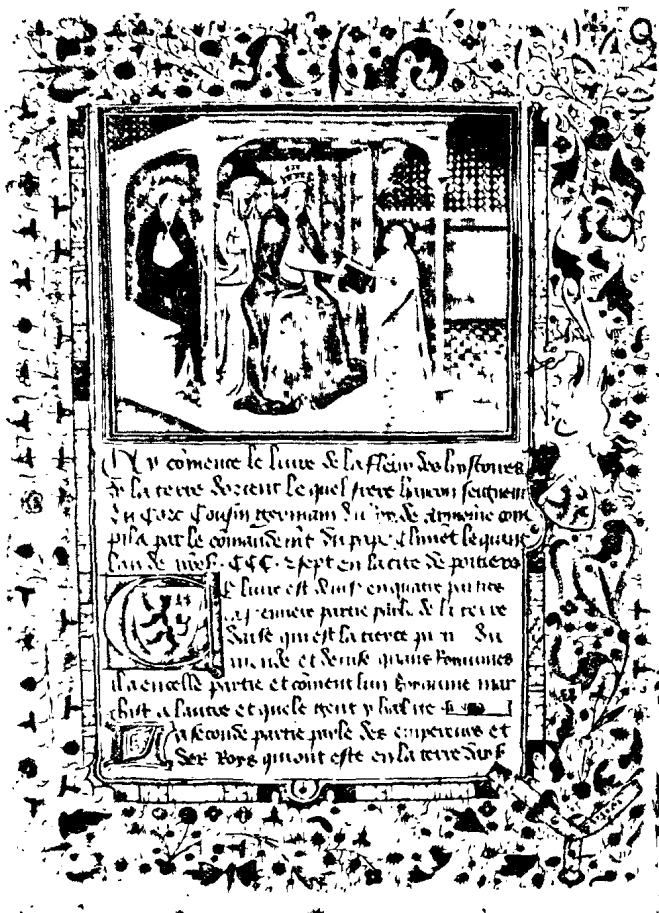
« La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient » composée par le Frère Hayton, de l'ordre de Composé :

Այն ատեն, ԺԳ. դարուն վերջերը եւ ԺԷ. ին սկիզբներն՝ հետաքրքրութիւն կը չարժէին Արեւելքի մասին գրուած գիրքերը: Ի մէջ այլոց կը յիշուի G. da Pian del Capineի Historia Mongalorum ւ, զոր լատիներէն գրեց Թաթարներուն երկրին ըրած ճամբորդութենէն ետք (1245էն 1247): Կրնայ նաեւ յիշուի Rubruquisի «Նամակ»ը առ Լուզովիկոս Թ. Ծրանսայի Թագաւորը, Թաթարաց ծառ կատարած իր զննարկութեանը մասին: Բայց անոնցմէ շատ աւելի մեծ համբաւ վայելած է Վենետիկցի Մարքոյ Փոլոյի գործը որուն վերնագիրը, «Le Million», տարօրինակ եւ անղծնածական կրնայ թուիլ մեզի, թէ եւ այն ժամանակը զբոսորդին շատերը «Trésor» (գանձ) կը կոչուէ-

ին: Թոսքանայի մէջ, Տանթէ խալիքէն ամենաընտիր գաւառաբարբառը կը յղկէր եւ գրական լեզու կը դարձնէր « vulgare illustre » անունով, մինչդեռ Մարքոյ Փոլոյ ֆրանսերէն լեզուով կը թելադէր իր գործը, որովհետեւ ֆրանսերէնն արդէն հասուն լեզու մըն էր ամէն տեսակ գիտական գործի յարմար եւ ամբողջ ուսումնական աշխարհի համար հասկանալի: Ծրանսա տիեզերքի մտաւորական մայրաքաղաքն էր եւ քրիստոնէական վերջին գրաւուելիք կեդրոնական հաստատութիւնը իրեն քաշելու վրայ էր, Պապութիւնը, որ Ալիքսէն քաղաքը մէկ դար պիտի կենար՝ Կղեմէս Ե. Պապին ըսկըսեալ:

Արդ՝ Մարքոյ Փոլոյի գրքէն հինգ տարի ետք՝ Արեւելքի մասին կ'երեւայ նոր գիրք մը թէ՛ աշխարհագրական եւ թէ՛ աւելի՛ պատմական եւ զիւանագիտական. եւ այս գրքին հեղինակը ո՛վ է... Արեւելքի մէջ միայն բանի մը տարի կեցած ճամբորդ մը. ո՛չ, բո՛ւն Արեւելքի մը, Հայ մը, որ թէ՛ իր արեւելեան ծագումով եւ թէ՛ իր զիւանագիտական ասպարէզով երաշխիք կուտար իր մասնագիտութեան: Այս հեղինակը որ կ'օրոնար դարձած էր, Կիլիկիոյ Թագաւորներուն ազգական էր եւ կը ներկայացուէր իբրեւ Թագաւորին հետ միասին ամէն տեղ պտուած: Արդէն Հայերը մեծ հա՛մակրանք գրաւած էին Ծրանսայի մէջ:

Le Frère Hayton, այսինքն Հեթում պատմիչ, Օշին իշխանին որդին էր, որ միշտ կոչուած զգացած էր կ'օրոնար ըլլալու, բայց — ինչպէս շատ անգամ կը պատահէ խղճամիտ մար-

Պատկեր թիւ 1.

Հեթում իր գործը կը ներկայացնէ Կոնստն Ե. Պապին:
(Ձեռագիր թիւ 1255)

դոց, — կը վարանէր երկու պարտականու-
թիւններու միջեւ, — Աստուծո՞յ ծառայութեան
իր անձը պիտի նուիրէր թէ իր հայրենիքին
հանդէպ ունեցած պարտականութիւնը պիտի

կատարէր, — որովհետեւ ան Կոնստինտին
էր եւ այն ժամանակը Կիլիկիա՝ թշնամիներէն
լրջապատուած եւ անդադար յարձակումներու
ենթարկուած՝ իր բոլոր որդիներուն ուժին

պէտք ունէր: Ինքը կը գրէ թէ. « Վասն դժուարին անցից թագաւորութեանն Հայոց՝ անմարթ եղեւ ինձ թողուլ զթագաւորութիւն: » Իայց հապիւ Հայաստան սկսաւ խաղաղութիւն վայելի: Ինքը կ'ըսեաւք ձեռնադրուեցաւ Կիպրոս, Պրէմոնտրացոց միաբանութեան մէջ (ordre de Prémonstré):

Հեթում դէպի Արեւմուտք ճամբորդելով կ'ընէր թահաճապետին յարգանք մատուցանելու դնաց եւ Պապը իրեն պատուիրեց որ արեւելեան երկիրներու եւ իշխանութիւններու պատմութիւն մը գրէ: Ֆրանսայի Փուաթիէ քաղաքին վանքը հաստատուելով, — կ'ըսուի նոյն իսկ որ վանքին արքայալը եղած է, — Հեթումը իր պատմութիւնը Փրանսերէն բերանացի կը պատմէ Nicolas Falcon անունով վանականին մը որ Հեթումի բերնէն լսելուն պէս հետզհետէ գրի կ'առնէ՝ լատիներէն թարգմանելու նպատակով, որպէս զի քահանայապետին ներկայացնէ (1307 թուականին):

Հետեւեալ ձեւով է որ Nicolas Falcon քի յաւաճարանին մէջ մեղէ կ'աւանդէ գրքին յօրինումը.

« Հոս կը սկսի Արեւելքի Պատմութեանց Մաղիկ դիրքը զոր յօրինեց Հայթօն եղբայրը, Կոռիկոսի իշխան, Հայաստանի թագաւորին ազգական, առաքեալ կ'ընէս Ե. որապան քահանայապետին հրամանով, մեր Տիրոջ թուականի 1307 տարուան Օգոստոս ամսուն, Ֆրանսայի թագաւորութեան Փուաթիէ քաղաքին մէջ:

«Այս դիրքը՝ ես Nicolas Falcon, նախ Փրանսերէն օրինակեցի ինչպէս Հեթում եղբայրը բերնուի՝ կ'ըսէր առանց նօթերու կամ օրինակի եւ Փրանսերէն լատիներէնի թարգմանեցի: Եւ այս դիրքը իր ձեռքը ունեցաւ Նորին Սրբութիւն քահանայապետը մեր Տիրոջ 1307 թուականի Օգոստոս ամսուն, փառք Աստուծոյ, Ամէն: »

✱

Այս գրքէն քանի մը օրինակ մեզի հասեր են, ամենքն ալ սակայն նոյնը չեն, ինչպէս որ ետքը պիտի տեսնենք: Nicolas Falcon կ'ըսեաւորը՝ ըստ իր աւանդածին՝ անմիջապէս օրինակած է Փրանսերէն, քանի որ Հեթումը Պատմիչին գործածած լեզուն այդ էր և յետոյ լատիներէնի թարգմանած է: Սակայն կը տեսնուի թէ Փրանսերէն բնագիրը լատիներէն թարգմա-

նութեան չափ եւ միեւնոյն ատեն տարածուեցաւ նոյնքան հռչակ վայելելով: Մէկ ու կէս կամ երկու դար ետքը՝ Սէն-Ք-Օմար քաղաքին Սէն Պերթէն վանքը քաշուած վանական մը՝ Jehan le Long անունով, անտեղեակ անշուշտ Փրանսերէն բնագրին, նորէն լատիներէնէն Փրանսերէնի կը թարգմանէ Հեթումի գործը եւ կը սկսի տարածել, ներփակելով զայն շարքի մը մէջ Արեւելքի վերաբերեալ դրութիւններու, որ են — Պատմութիւն Հայր Riculf Ի ուխտագնացութեան զոր կատարեց 1351ին, Ուխտագնացութիւն Odoric Foro Julii Ի (կատարուած 1330 թուականին), Ուսումնասիրութիւն Ս. Երկրին եւ Եգիպտոսի զոր գրած է Mgr. Guillaume de Boudeselle, Cathay Ի՝ այսինքն Չինաստանի՝ աւազ խնին գրած նամակները առ Բենեդիկտոս ԺԲ. Ս. քահանայապետն եւ այս վերջինին պատասխանները, Kathay Ի աւազ խանին իշխանութիւնը, եւ, հարկաւ, Մարքոյ Փոլոյի գիրքը:

Այսպէս՝ նոր համբաւ կը վայելէ Trésor des Histoires de la Terre d'Orient գիրքը, որ կը տպուի զանազան վերնագիրներով ինչպէս զոր օրինակ հետեւեալը, L'Histoire merveilleuse du grand Empereur de Tartarie nommé le grand Can : Իտալերէն թարգմանուեցաւ եւ անգլիերէն, մինչեւ որ վերջապէս դառնուեցաւ Վենետիկի Միխիթարեան հմուտ վարդապետ մը, Հ. Մկրտիչ Ազգերեան, որ 1842 թուականին զայն զարարաւ հայերէնի վերածելով իր արժանաւոր տեղը դրաւ հայ մատենադարանին մէջ:

Փարիզի Ազգային Մատենադարանը եօթը Փրանսերէն ձեռագիր ունի եւ երկու հաս լատիներէն:

Ֆրանսերէն ձեռագիրներէն մէկ քանին չատ գեղեցիկ են: Մէկը — թիւ 1255 — կալիէ կաթմով եւ ճարմանդներով պողտած է — ԺԵ. դարուն առաջին կէսին օրինակուած է: Որոշ տարին կարելի չէ ըսել, որովհետեւ Փրանսացի օրինակողները սովորութիւն չունէին՝ ինչպէս Հայերն ու Յոյները՝ յիշատակարան գրելու: Ոճէն եւ գիրէն միայն կրնայ դուշակուել թուականը: Այս ձեռագիրը կը բովանդակէ նախ Հեթումի Պատմութիւնը որ ծառաւորապէս 150 էջ կը բռնէ. անոր կը հետեւին «Աշխարհի Երկիրներուն Գիրքը» եւ Նիկողոս Ե. Պապէն չըլթա-

րական մը Թուրքերուն դէմ ուղղուած :

Այս վերջին գործը Ժէ. դարուն աւելցը-
ւած է :

Շատ Թանկագին ձեռագիր մըն է ասիկա,
խնամքով գրուած եւ մեծ արուեստով զարդար-
ուած : Գործին շորս մասերէն իւրաքանչիւրին
սկիզբը կը գտնուի մանրանկար մը որ այդ մա-
սին նուիր կը յայտնէ :

Այս մանրանկարները — փոքրիկ կապոյտ եւ
ոսկիէ քառակուսիներէ բաղկացած յատակով
— շատ նուրբ եւ փափուկ գոյներով եւ գծադը-
րութեամբ՝ յաջող արուեստի մը վկայ են :

Առաջինը կը ներկայացնէ Հեթումը, Պրե-
մոնսարայի կրօնաւորի զգեստ հագած, որ՝
հղկմէս Ե. Պապին առջեւ ծերադրած՝ Նորին
Սրբութեան կը նուիրէ իր գործը (Պատկեր
Թիւ 1) :

Երկրորդը կը պատկերացնէ Պարսից Թա-
զաւոր Սուրովին խնջուքը. երկու Թազաւոր
կերակուր կը բերեն կայսրին որ կայսրուհւոյն
է թաղաժառանգին մէջուեղ՝ սեղանի առջեւ
նստած՝ երկու երաժիշտներու նուագը մտիկ
կ'ընէ (Պատկեր Թիւ 2) :

Երրորդը բարդ է. կը բովանդակէ Զինկիդ
Խանի տեսիլքը (1), անոր պատկումը եւ Թա-
թար հովուական կեանքէն տեսարան մը (Պտկ.
Թիւ 3) :

Չորրորդ մանրանկարը կորսուած է :

1) Մինչդեռ Թաթարաց եօթն ազգերը տա-
կաւին ցրուած էին եւ օտարմեքուս լուծին տակ,
ծերութիւն մը, ձիակիգ անուամով, երազի մէջ տե-
սաւ ճերմակ ձիաւոր մը, սպիտակ ձիու վրայ
հեծած, որ իրեն ըսաւ թէ. «Զինկի'գ, Աստու-
ծոյ կամէն է որ վերակացաւ ըլլաա Մոզդմեքու
(Մօնկոյմեքու). քաղաք ազգերում եւ ազատես
գանձմէ գերութեմէ» : Եօթն ազգերում պետերը
արմնց ձիակիգ այս տեսիլքը պատմեց, զինքը
յիւմար կարծեցին. բայց հետեւեալ գիշերը եօթն
ալ միասին երազի մէջ տեսան մօռն ճերմակ
ձիաւորը որ իրենց պատուիրեց ձիակիգ իմալի
հնազանդիլ եւ զինքը իբրեւ իրենց իսմ ճանչ-
նալ : (Արեւելեան հին պատմաբանն անքիւ
աստուածաւաք երազմեքէն մին ի ասիկա.
բայց այս ուսումնասիրութեան ճիւղէն չեմ ու-
զեր հետաճալ) :

Իրբեւ նմուշ զարդագիր էջի մը՝ կը հրա-
տարակենք Թիւ 4 պատկերը, որ Թէնս ուրիշ
գործի մը կը վերաբերի՝ սակայն նոյն ձեռագրէն
հանուած է :

Թիւ 12201 ձեռագիրը — որ երեք գործ կը
բովանդակէ, Հեթումի Պատմութիւնը, «Աշ -
խարհի բոլոր երկիրներուն գիրքը» (լատինե-
րէն), «Էջնի Թիմուրի պատմութիւնը», — 130
էջ կը նուիրէ Հեթումի Պատմութեան : Չե -
սագիրը վերոյիշեալին հետ նոյն տիպարն ու-
նի, բայց աւելի եւս Թանկագին է : Ասիկա ԺԴ.
դարուն վերջին քառորդին առեւնները ընդօրի-
նակուած է : Գիտենք թէ 1401ին, Philippe
le Hardi զայն գնած է Յակոբ Ragondէն : Այս
ձեռագիրը գեղարուեստի ամենաբարձր աստի-
ճանին կը հասնի. գիրը միւսէն ալ աւել -
լի որոշ եւ մաքուր է. մանրանկարները շատ
նուրբ են եւ յատակը, որ ոսկի եւ կապոյտ քա-
ռակուսիներէ բաղկացած է, պատկերին ամէն
մէկը մարմարամանուրէնն ի վեր կը հանէ եւ
գոյներուն փափուկութիւնն ու ներդաշնակութիւ-
նը կը չեւաշէ :

Ինչպէս Թիւ 1255 ձեռագիրն մէջ — որ առ-
կէ ներշնչուած է — մանրանկարները ամէն մէկ
գլուխին սկիզբը դրուած են :

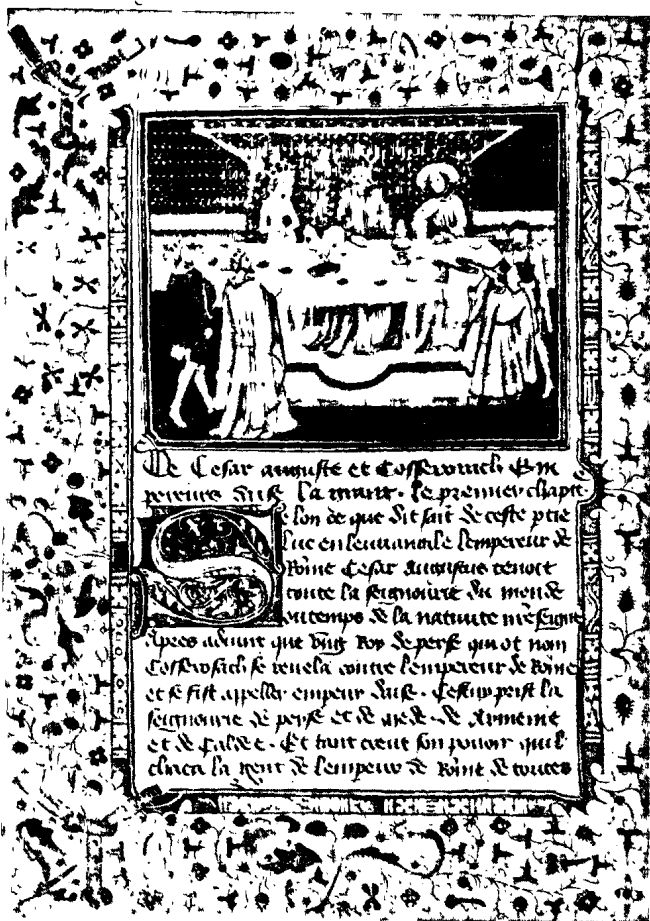
Առաջինը կը ներկայացնէ Հեթում, որ կը
նուիրէ իր գիրքը Ս. Քահանայապետին (Պատ-
կեր Թիւ 5) : Երկրորդը կը պատկերացնէ Սոս-
րովի խնջուքը. հոս երաժիշտները չորս հոգի
են եւ գեղատեսիլ շատ տարբեր են (Պատկեր
Թիւ 6) :

Երրորդը՝ Զինկիդ Խանի տեսիլքն է (Պատ-
կեր Թիւ 7) :

Չորրորդ մանրանկարը, որ վերոյիշեալ
ձեռագրին մէջ կը պակսի, մեզի կը ցուցնէ
Հեթումը որ Սրբազան Քահանայապետին աղա-
չանք կը մատուցանէ որպէս զի նոր խաչակրու-
թիւն մը կազմակերպէ (Պատկեր Թիւ 8) :

Որպէս զի կարեւոր է երկու ձեռագիրները
կատարելապէս բաղդատել, կը հրատարակենք
(Պատկեր 9) դարդարուած էջ մը որ կը համա-
պատասխանէ Թիւ 4 պատկերին :

Նոյն ձեռագրէն հանեցինք նաեւ պարզ հե-
տաքերութեան համար այն մանրանկարը որով
կը սկսի Էջնի Թիմուրի պատմութիւնը եւ որ կը

Պատկեր թիւ 2.
Պարսից քաղաւոր հոսարովի խնցւոյքը :
(Զեռագիր թիւ 1255)

ցուցնէ թէ ինչպէս զարդանկարիչը կը պատկերացնէր քաղաքի մը պաշարումը (Պատկեր թիւ 10) :

Անյիշատակ չեմ կրնար ձգել ուրիշ ձեռա-

դիր մը, թիւ 2810, որ մանրանկարներով լի է: Այս մանրանկարները, որ զեղարուեստական նոյն կատարելութեան չին հասնիր, չափ սարս-
բեր «գլորոց»ի մը կը պատկանին:

Այս գիրքը, որ ինը տարբեր գործեր կր բովանդակէ (ի մէջ այլոց Մարգոյ Փրոյշինը), քիչ տեղ նուիրած է Հեթումի Պատմութեան, որ լիակատար չէ: Օրինակուած է մասնաւորապէս 1400ին առեւնները Jean sans Peur Պուրկոնեի դուքսին համար: Որովհետեւ նկարներէն մէկը կը ներկայացնէ կրօնաւոր մը որ գիրքը կը ներկէր զդուքսին, կարծողները եղած են թէ Հեթումն է այդ կրօնաւորը. ատիկա անկարելի է, վասնից այս դուքսը ձնած է Հեթումին վախճանէն շատ տարիներ ետքը:

Թիւ 886 ձեռագիրը մըն ալ կայ որուն ամէն մէկ էջը մանրանկար ունի, բայց այս պատկերները գեղարուեստական արժէքէ զուրկ են բոլորովին: Միւս ձեռագիրները պարզ են եւ աւելորդ է որ մէկիկ մէկիկ զանոնք նկարագրեմ *):

Այս գիրքը չորս մասի կը բաժնուի: Առաջին մասը մեղի կը ներկայացնէ Արեւելքի տասնչորս իշխանութիւններն ու ժողովուրդները:

Երկրորդ մասին մէջ կը խօսուի այն կայսրերուն եւ թագաւորներուն վրայ որոնք երեւցած են Ասիոյ երկրին մէջ՝ Յիսուս Քրիստոսի ծնունդէն ի վեր, եւ իրենց գործերուն վրայ՝ զանազան ազգերու պատմութեանց համեմատ:

Երրորդ մասը Թաթարաց Պատմութիւնն է: Եւ կը ցուցնէ թէ անոնք ինչպէս սկսած և ինչպէս իշխանութեան տիրացած են եւ թէ քանի պետութիւններէ բաղկացած է իրենց իշխանութիւնը:

Իսկ չորրորդ մասը նախապէս մըն է դէպի Ս. Երկիրը կատարուելիք նոր խաչակրութեան մը եւ կը սահմանէ թէ ինչպէս պէտք է գործեն եւ վարուին խաչակիրները՝ սկիզբէն մինչև վերջը՝ ըստ հեղինակին կարգադրութեան:

Առաջին մասին մէջ, չուն Հայաստանին նուիրուած կտորը շատ կարճ է եւ կրնանք դար-

մանալ նկատելով թէ Հեթում Պատմիչ, որ Հայ է, աւելի երկար չի խօսիր Հայաստանի մասին քան թէ գոր օրինակ Վրաստանի: Ասոր պատճառն այն է որ Հեթում իր գործին այս մասի մէջ կը ներկայացնէ Ասիոյ տասնչորս պետութիւնները եւ՝ դրական ոճին խիստ օրէնքին հետեւելով՝ ամենուն ալ կը նուիրէ նոյն ընդարձակութեամբ հատուած մը:

Ահաւասիկ Հայաստանի վերաբերեալ հատուածը, որուն հին Ֆրանսերէնով քնապիրք մէջ պիտի բերեմ (հայերէն թարգմանութեան հետ) անոր ոճին մէջ նմուշ տալու համար. իսկ բոլոր միւս կտորներուն համար հայերէն թարգմանութիւնս միայն պիտի գործածեմ:

« Au Royaume de Arménie sont quatre royaumes; un seul seigneur en tient la seigneurie. Le long de la Terre d'Arménie commence du règne de Perse et s'étend par Occident jusques au Royaume de Turquie. Le large d'Arménie devers Occident commence de la cité merveilleuse qui est appelée Porte de Fer, laquelle fist fermer le Roi Alexandre pour les diverses nations de gens qui habitent en Asie la Profonde lesquels il ne voulait que passassent en Asie la Mineure sans commandement et cette cité est fermée en un détroit de mer Caspiez (sic) et touche la grande montagne de Cocas (ou Coquas = Caucase). Le large du Royaume d'Arménie de la dite cité s'étend jusques au règne de Médie. Au royaume d'Arménie sont plusieurs grandes cités riches et entre toutes Tauris est la plus renommée. En la terre d'Arménie sont grandes montagnes, larges planures et fleuves grands et lacs d'eaux douces et salées où il y a grande abondance de bons poissons. Les gens qui habitent la terre d'Arménie sont nommés à divers noms selon les contrées qu'ils habitent et sont à pied et à cheval bonnes gens d'armes. De cheval et de vesture suivent la manière des Tartares, car ils ont été longtemps sous leur sujection (domination). Ils ont diverses lettres et les unes sont dites armenioises, les autres arien (aloen).

En Arménie est le plus haut mont qui soit au monde qui est nommé Ararat (Harath). Et en la summité de celui mont arriva l'arche de Noë après le déluge. Nul homme ne peut monter en

*) Խորին շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ քանաստեղծ Արշակ Զօպանեանին որ ա՛յնչափ քաղցրապէս ընդունելութիւն շնորհած է դասախօսութեանս եւ ամեր արժէքը շատ բարձրացուցած է մանրանկարներուն վերաբարձրութեամբ: Ծ.Ֆ.

Պատկեր քիւ 3.

Հինկիկ Խանի Երազը. (Ձեռագիր քիւ 1255)

celle montagne par la grande abondance de la noif (neige) qui est d'hiver et d'été, mais tout à-dis en la summité appert une grande chose noire que l'on dit être l'arche de Noë, et en ce croient tous.»

«Հայաստանի Թագաւորութեան մէջ չորս Թագաւորութիւն կայ, յայց միակ իշխան մը իշխանութիւն ունի: Հայաստան աշխարհին երկայնութիւնը կը սկսի Պարսկաստանի Թագա-

ւորութենէն եւ կը տարածուի դէպի Արեւմուտք մինչեւ Թուրքիոյ Թազաւորութիւնը: Հայաստանի լայնութիւնը դէպի Արեւմուտք կը սկսի այն չեզոք քաղաքէն որ կ'անուանուի Երկաթ! Դրանք, զոր գոցել տուաւ Աղէքսանդր Թազաւոր՝ Ոորոշակ Ասիա բնակող գանազան ազգերուն համար, որ չէր ուզեր Փոքր Ասիա մտնեն առանց իր հրամանին, եւ այս քաղաքը կաս – պից Մոզուս մէկ նեղուցին մէջ գոցուած է եւ կից է Կովկաս մեծ լեռին: Հայաստանի Թազաւորութեան լայնութիւնը վերոյիշեալ քաղաքէն կ'երկարի մինչեւ Մարազ Թազաւորութիւնը: Հայաստանի Թազաւորութեան մէջ կան բազ – մաթիւ մեծ եւ հարուստ քաղաքներ, ասոնցմէ ամենէն համբաւաւորը Դարիժքն է: Հայաստանի Թազաւորութեանը մէջ կան բարձր լեռներ, լայն հովիտներ եւ մեծ գետեր եւ անուշ կամ աղի իւրով լիճեր, համով ձկնեքու մեծ առաստու – թեան: Հայաստան աշխարհին մէջ բնակող մարդիկը գանազան անուններ կը կրեն՝ իրենց բնական գաւառներուն համեմատ, եւ՝ հետիոտն կամ հեծեալ՝ քաղ զինուոր են: Ձիւս եւ հա – գուտի նկատմամբ, Թաթարներուն սովորու – թեան կը հետեւին, որովհետեւ երկայն ժամա – նակ անոնց իշխանութեան տակ մնացած են: Ձանազան տեսակ զիր ունին, մէկ քա՛, արմենեան կ'ըստին, միւսները արիական (կամ ալոյշէն): Հայաստանի մէջ կը գտնուի աշխարհի ամենաբարձր լեռը որ կը կոչուի Ալյարատ. եւ այս լեռան գագաթին վրայ ի՞նչ Լոյի տապանը ջրհեղեղէն ետըր: Ոչ ոք կրնայ այս լեռն ի վեր լելի՛՝ ձիւնին պատճառով որ ամառ ձմեռ կը մնայ հոն, բայց մինչեւ այսօր գագաթին վրայ կ'երեւայ մեծ եւ սեւ բան մը որ կ'ըսուի թէ Լոյի տապանն է, եւ ամենքն ալ ստոր կը հա – ւատան:»

Տեսնենք հիմայ ի՛նչպէս Ձինաստանը կը նկարագրէ: Հատուածը միշտ կարճ է, բայց քա – նի մը տողով միայն ո՛րչափ տեղեկութիւն կու – տայ. եւ եթէ մեծ գիծերով կը գոհանայ, հե – ղինակը պատկերին վրայ վարպետութն տեղա – կան զոյն կը դնէ: Կարգալէ ետըր զիտենք թէ ի՛նչպէս է Ձինաստան, ի՛նչ է Ձինացի մը, ո՛ր – չափ տարբեր է մեզմէ այս ազգը եւ ո՛րչափ յա – ւաջացած է իր մշակոյթը որմէ կարեւոր գիւ – տեր պիտի փոխ առնենք:

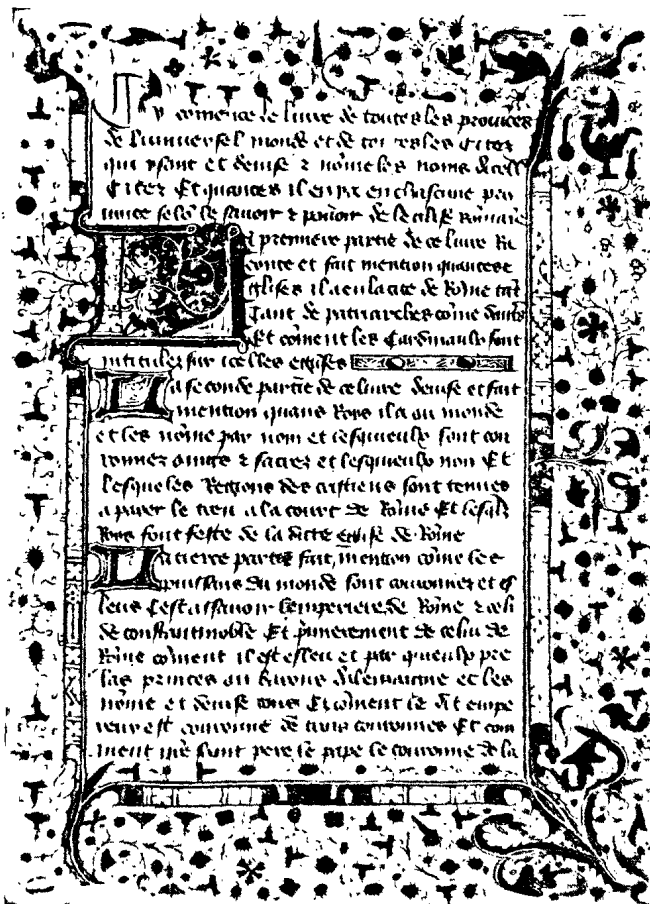
«Ձինաստան երկիրը կը համարուի աշխար – հիս ամենէն ազնիւ եւ հարուստ Թազաւորու – թիւնը: Այնքան կղզիներ կան ծովուն երեսը որ թիւը չենք կրնար ստուգել գիտնալ: Այդ երկ – րին մէջ բնակող մարդիկը Ձինացի կը կոչուին եւ մէկերին կը գտնուին բազմաթիւ էրկի մար – ղիկ եւ կնիկ մարդիկ՝ շատ պեղեցիկ, բայց ա – մենքն ալ շատ փոքրիկ աչք ունին եւ քիչ մօ – րուք: Այս մարդիկը գիր ունին շատ պեղեցիկ ինչպէս լատինականը եւ յեզու մը կը խօսին որ շատ տարբեր է աշխարհիս բոլոր միւս լեզուե – րէն: Այս մարդը հաւատքը շատ բազմակերպ է, ոմանք արեւուն կը հաւատան, ոմանք լուս – նին, ոմանք աստղերուն, ոմանք բնութեանց, ոմանք կրակին, ոմանք ջուրին, ոմանք ծառե – րուն, ոմանք եղններուն՝ որովհետեւ ասոնք կը հերկեն այն հողը որով իրենք կ'ապրին, եւ ո – մանք բնաւ օրէնք կամ հաւատք չունին, այլ կենդանիներու պէս կ'ապրին:

«Այս մարդիկը, որ ա՛յնչափ պարզ են հա – ւատքի եւ հոգեւոր բաներուն նկատմամբ, բո – լոր միւս աղգեքէն աւելի ճարտար են նիւթական գործերու մէջ. Ձինացիները կ'ըսեն թէ իրենք երկու՛ աչքով տեսնեն, իսկ լատինները մէկ աչքով, մինչդեռ միւս ազգերը կոյր են. ինչ որ կը նշանակէ թէ միւս ազգերը իրենց կ'երեւ – կոչու հասկացողութեամբ: Եւ իրաւ՝ այդ տե – ղէն եւ՛րդ շատ տարօրինակ եւ զարմանալի բա – ներ կը տեսնենք, արդիւնք աշխատանքի մը որ աշխարհիս ամենէն վարպետ աշխատանքը կ'ը թուի:

«Այս երկրին մարդիկը շատ կորովի զինուոր չեն, բայց շատ ճարտար եւ հնարագէտ, ուստի շատ անգամ թշնամիներն ջարդած են իրենց մեքենաներուն շնորհիւ: Տեսակ տեսակ գէշք եւ մեքենայ ունին զոր միւս ազգերը չունին 1):

«Այդ երկրին մէջ կը դարձածեն դրամ մը՝ քառակուսի թուղթէ շինուած՝ որ իշխանին կը – նիքով դրոշմուած է եւ որ կրած նշանին համե – մատ աւելի կամ պակաս արժէք ունի: Այս դը – րամով կը ծախեն եւ կը դնեն ամէն տեսակ բա – ներ, եւ երբ հնութենէ կամ ուրիշ դէպքէ մը աւ – բուի՝ զայն իր ձեռքը ունեցողը իշխանին ար –

1) Վատդիմ եւ քննադատութիւն կ'ակնարկէ յայտնապէս:

Պատկեր քիւ 4 .

Թիւ 1255 ձեռագրի մէկ տրիշ մասին զարդարուած մէկ էջը:

Քուենիթը կը տանի եւ նոր դրամ կը ստանայ (1) :

1) Ահառասիկ այն ժամանակին մեզի ամ-
ծանօթ պետական թղթադրամը :

«Այդ երկրին մէջ ձէթը շատ թանկագին կ'է
համարուի եւ հրը թազաւորները զայն կարող
լլան ուղղ գնով գտնել, իրենց համար պահել
կուտան: Այդ երկրին ոչ մէկ իշխանութիւն

չկայ դրացի, բայց ի Թարսիս Թագաւորութենէն որ անոր մօտիկ է, որովհետեւ Չինաստանի բոլոր միւս գաւառները կամ անապատներով եւ կամ ծովով չըլլապատուած են:»

»

Հէթում իր գրքի առաջին մասով մեկի ներկայացուցած է — ինանալի վարպետութեամբ — Արեւելքի տանեւշորս իշխանութիւնները Թէ՛ աշխարհազրական եւ Թէ՛ ազգաբանական մշակութային տեսակէտէն: Երկրորդ մասը Արեւելքի պատմութիւնն է, միշտ մեծ գծերով, բայց պատմական ոճով: Ահաւասիկ սիկեթը.

«Ս. Ղուկասու աւետարանին մէջ ըսուածին համեմատ՝ Յիսուս Քրիստոսի Ս. Մննդեան ժամանակը՝ Օգոստոս կայսրը ամբողջ աշխարհիս իշխանութիւնն ունէր: Յետոյ պատահեաւ որ պարսիկ Թագաւոր ժը՝ Ոտարով անունով՝ ապստամբեցաւ Հռոմի կայսրին դէմ եւ ինք — զինքը անուանել տուաւ Ասիոյ կայսր:

«Ասիկա Պարսից, Մարաց, Հայոց եւ Բաղդէսցուց իշխանութիւնը գրաւեց եւ այնչափ զօրացուց իր իշխանութիւնը որ Հռոմի կայսեր մարդիկը վճռեց այս բոլոր երկիրներէն: Պարսից իշխանութիւնը Ասիոյ մէջ երեք դար տեւեց, մինչեւ որ մահմետականները անոնց ձեռքէն խլեցին զայն:

«Յ. Բ. 632 թուականին՝ Մահմէտի անիծեալ սերմը մտաւ Սուրիոյ Թագաւորութեան մէջ, եւ նախ Յոյներուն ձեռքէն խլեցին Դա — մասկոս շքեղ քաղաքը եւ ապա Սուրիոյ ամբողջ Թագաւորութիւնը գրաւեցին: Ետքը եկան պաշարեցին Անտիօք քաղաքը...»

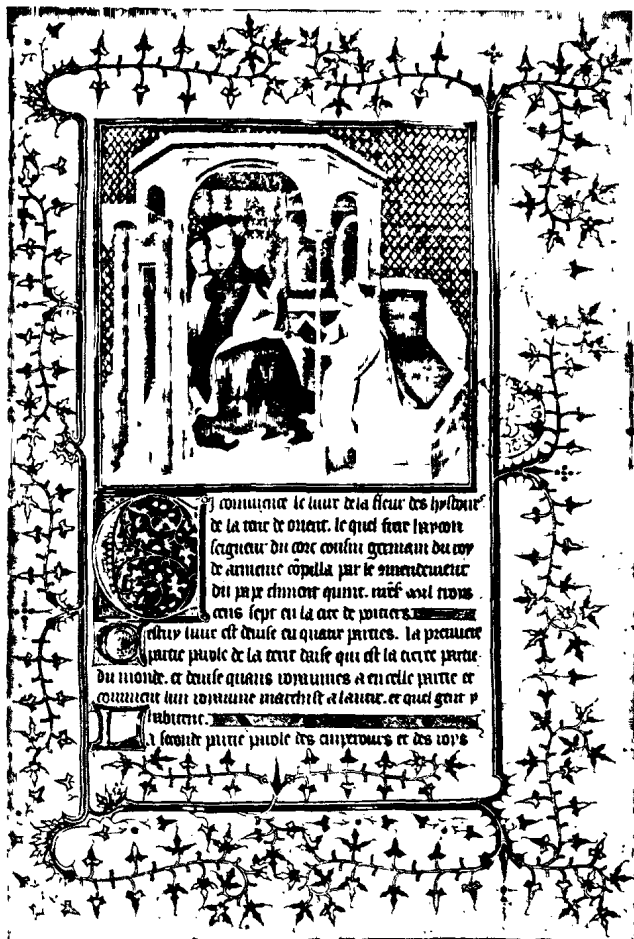
Ասանկ շարունակելով՝ մեզի կը պատմէ մահմետական պետութեանց անդադար կոիւներն ու յարձակումները քրիստոնեայ տէրութեանց դէմ, մասնաւորապէս Յոյներուն եւ Ուսկիւրներուն դէմ:

Այս երկրորդ մասը՝ տարբեր տեսակէտով ուսումնասիրուած՝ մեր դիտութիւնը կ'ամբողջացնէ Արեւելքի մասին եւ ինչ որ առաջին մասին մէջ իբր մամանակակից կայսրիկն ցոյց կուտայ, երկրորդ մասին մէջ անցնալին պատմութեամբ կը լուսարանէ: Հարկաւ ամբողջ Ասիոյ չի վերաբերիր այս մասը, այլ միայն ինչ ատենէ ի վեր զարգացում ունեցող աշխարհին:

Երկին մեծապէս մասը — երրորդ մասը — Թաթարաց պատմութիւնն է. եւ այս պատճառով է որ գործը շատ անգամ «Թաթարաց Պատմութիւն» կոչուած է: Հէթումին վերնագիրը, «Մարիկ Արեւելեան Երկիրներու Պատմութեանց», գործին ամենին յարմարն է, բայց եւրոպացիները, որ քիչ Թէ շատ տեղեակ էին Արեւելքի ինչ պետութեանց եւ երկիրներուն, շատ աւելի հետաքրքրութիւն կը դրային Ոտարունկ Ասիայէն ելած անձանքով վայրենի Թաթարաց ժողովուրդին հանդէպ, եւ հաւանական է որ հետագայ օրինակողները ընթերցողներուն մեծ մասին հետաքրքրութեան յարմարեցուցած են վերնագիրը, շատ անգամ ալ լեզուի գրքին չորրորդ մասը — Ուսկիւրութեան քարոզը — որ մէկ դար ետքը անտարբեր կը ձգէր կարդացողը: Մակայն, ինչպէս որ գրուած է՝ գործը շատ մեծ տեղ կուտայ Թաթարաց պատմութեան: Բայց ինչո՞ւ այնչափ մեծ տեղ կը դրուէ Թաթարաց խնդիրը: Կիրիկիոյ պատմութիւնը մեզի պատճառները կը բացատրէ:

Հէթում Ա. Թագաւորը Բոնիայի Սուլթանին իշխանութիւնն տակն էր եւ քնաւ օգնութիւն չէր կընար սպասել քրիստոնեայ տէրութիւններէն որ այն աստիճան տկարացած էին որ իրենք անգամ հարկատու դարձած էին մահմետական տէրութիւններուն:

Արդ՝ հետագայ Ասիայէն կ'ելլեն Թաթարները որ ամբողջ Փոքր Ասիան սրով եւ հրով կ'աւերեն կը քանդեն եւ... Փոքր Ասիոյ մէջ գտնուող Բոնիայի թուրք տէրութիւնն ալ: Հէթումին թշնամիին թշնամի ըլլալով՝ Թաթարը զրեթէ զաշնակից կը սեպուի եւ Հէթում Ա. Թագաւորը Թաթարին պաշտպանողական եւ յարձակողական դաշինք կ'առաջարկէ. Թաթարը կ'ընդունի եւ Հայոց Թագաւորը Բոնիայի Սուլթանին վրէժ կ'առնէ: Թաթարներուն դաշնակցութիւնը կ'օգտագործեն նաեւ Հէթումի յաջորդները Եգիպտոսի Մամլուքներուն դէմ պաշտպանուելու համար, Թէեւ շատ անգամ պատահած է որ Թաթարները, կամ ներքին կամ ուրիշ արտաքին պատերազմով ըռնուած, չեն կրցած օգնութեան դալ Հայոց Թագաւորներուն: Հէթում Բ. Թագաւորը՝ 1299ին զԲիւրնած ըլլալով Դամասկոսի Սուլթանը՝ զայ՝ կը զրէժ իբրեւ նուէր Ղազան Ոսմանին:

Պատկեր Թիւ 5.
Հեթում իր գործը կը ներկայացնէ Կոնստ Ե. Պապին:
(Չեռագիր Թիւ 12201):

Երկրորդ պատճառը այն կ'ըլլայ որ Հե -
թում Պատմիչ՝ Թաթարաց պատմութիւնը շա-
րադրելով՝ մեզի կը պատմէ նոյն ժամանակ
Հայ-Թաթար յարաբերութիւնները:

Բազմաթիւ դուրսնէր նուիրուած են այս
նիւթին: Նախ ահաւաթիկ Հեթում Ա. ին դես -
պանութիւնը Մանկու Սանի մօտ.՝ «Մանկու
Սան» Հայոց Թագաւորին ինդրանքները լսածին

պէս՝ արքունիքը հաւաքեց եւ Հայոց թագաւորը իր առջեւը կանչեց եւ ամենուն առջեւ ա — սանկ խօսեցաւ. «Քեզի, Հայոց թագաւոր, կը պատասխանենք թէ բոլոր խնդրուածքը բարով կատարել կուտանք: Եւ ես՝ նախ՝ որ Աստուծոյ շնորհիւ իշխան եմ՝ պիտի մկրտուիմ եւ մեր Տիրով Յիսուս Քրիստոսի հաւատքին պիտի հաւատամ. եւ արքունիքս ամբողջ մկրտել պիտի տամ եւ ժխաներուն անկեղծութեամբ խորհուրդ պիտի տամ որ մկրտուին եւ քրիստոնէական հաւատքն ընդունին: Բայց բռնաբար պիտի չընեմ, որովհետեւ հաւատքը բռնութիւն չուզեր: Երկրորդ խնդրանքին կը պատասխանեմ որ յաւիտեական խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն կ'ուզենք քրիստոնէաներուն հետ: Քրիստոսն — անկեղծ եկեղեցիներուն եւ քահանաներուն պիտի չհանդուրժենք որ վնաս մը ըլլայ... Իսկ Ա. Երկրին մասին՝ կ'ընեմ թէ ամենայն սիրով Ա. Երկիրը ետ պիտի դառնայ:»

Կը տեսնենք թէ Հայոց թագաւորը այն աստիճան յաջողած է իր իբր գեապան կատարած գերին մէջ որ նոյն իսկ իսկ նաեւ քրիստոնէայ դարձուած է եւ այս վերջինս այնպիսի եռանդով բորբոքած է որ ետքը Հայոց թագաւորին կը գրէ թէ Ա. Քահանայապետին հետ ան սերս-յարաբերութիւններ պէտք է հաստատէ:

Այս հայ-թաթար բարեկամութիւնը կը շնորհուրէն հետեւեալ կտորին մէջ ուր կը տեսնուի նաեւ Հայոց թագաւորին խոհեմութիւնը:

«Երբ Ապաղազ գրաւեց բոլոր այն երկիրները որոնք իրեն գէժ ապստամբած էին եւ թուրքիա երկրին հրամայեց ամէն ինչ որ իրեն հաճելի կը թուէր, իր առջեւ կանչել տըւաւ Հայոց թագաւորը եւ անոր աստարկեց թուրքիոյ թագաւորութիւնը իր հաճոյքին համար ունենալ, որովհետեւ Հայոց թագաւորը եւ իր նախահայրերը միշտ հաւատարիմ մնացած էին թաթարներուն:

Քիմստուն եւ խոհական Հայոց թագաւորը խորապէս շնորհակալութիւն յայտնեց Ապաղազին այնչափ մեծ պարգևի մը համար, (հրաժարելով սակայն), որովհետեւ չէր կրնար բաւել երկու թագաւորութեանց անտեսութեանը, մանաւանդ որ Եդիպտոսի սուլթանը մեծ փանք կը թափէր Հայոց թագաւորութիւնը տապալելու եւ խորհուրդ տուաւ Ապաղազ իմասնին որ իշխա-

նութիւնը սարակինոսի մը, այսինքն մահմետականի մը, չտայ: Խորհուրդը հաճոյ թուեցաւ Ապաղա իմասնին որ ընտա չուզեց որ սարակինոս մը իշխանութիւն ունենայ թուրքիոյ վրայ:»

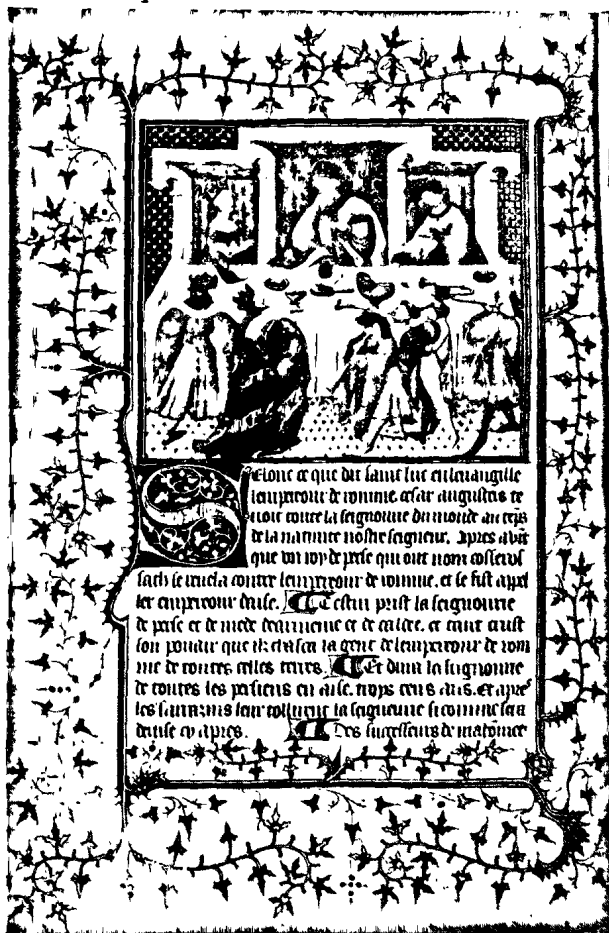
Երբեմն այս պատմագրական լուրջ ոճէն կը հեռանայ Հեթում եւ մանրադէպներ կը պատմէ, հեթապիւնը, որ կարգացողը քիչ մը կը հանգչեցնեն ծանր ընթերցումէն, եւ քաղաքականութիւնը կը մոռցնեն, ինչպէս ձինկիդ իմասնի մասին գրուած հետեւեալ կտորը (թէեւ պատեհաբար կը յիշեցնէ).

«Ենթ որ ձինկիդ իմասն իր մարտիկները լաւ եւ իմաստութեամբ կազմակերպեց, մտաւ երկիրը անոնց որ թաթարներուն յաղթած էին, պատեհաբար պահաւ եւ ամենքն ալ նուաճեց եւ անոնց երկիրը գրաւեց: Ապա կը գրաւէր ամէն երկիր եւ ամէն բանի մէջ կը յաջողէր: Օր մը պատահեցաւ որ ձինկիդ իմասն քիչ զինուորներով կ'երթար եւ թշնամիներու մեծ բանակի մը հանդիպեցաւ. անոնք իր վրայ սաստիկ յարձակեցան: ձինկիդ իմասն կորովի կերպով պաշտպանեց ինքզինքը. վերջ ի վերջոյ իր ձին իր ներքեւը սատակեցաւ: Երբ որ ձինկիդ իմասնին մարդիկը տեսան թէ իրենց պետը բռնուելու վրայ էր, քաջութիւններն կործնեցին եւ սկսան փախչիլ: Թշնամիները իրենց հետեւէն վազեցին առանց նշմարելու ձինկիդ իմասն կայսրը որ հետիոտն էր: Երբ որ ձինկիդ իմասն անգրադարձաւ՝ մացառի մը մէջ մտաւ թշնամիներուն մօտ: Ասոնք յաղթանակէն ետք՝ սկսան փախտականները փնտռել. բայց երբ ուզեցին փնտռել այն մացառին մէջ ուր ձինկիդ իմասն պահուրդած էր՝ ահա թուշուն եւ կը թառի մացառին վրայ: Մտածեցին որ հոն մարդ չկար եւ հեռացան, իրենցմէ ոմանք ըսելով թէ «Այս թուշունը այնտեղ պիտի չկենար եթէ մարդ ըլլար մացառին մէջ», ուստի մեկնեցան առանց այնտեղ նայելու:»

Ապա Հեթում կը բացատրէ թէ այն ժամանակէն ի վեր թաթարները իրենց գլխուն վրայ՝ յիշատակի համար՝ այն թուշունին փետուրները կը դնեն:

»

Հեթում Պատմիչ, ըսի, թաթարաց պատմութեան այնչափ կարեւորութիւն տուած է որովհետեւ նախ՝ թաթարները դաշնակից էին Հայաստանին եւ երկրորդ՝ այդ պատմութեան

Պատկեր քիւ 6.
 Խոսարովի խնդրէր. (Ձեռագիր 12201)

մէջ հայ-թաթարական յարաբերութեանց պատմութիւնը կայ. բայց երրորդ պատճառ մըն ալ պոյութիւն ունի: Առաջին մասին մէջ — կը կրկնեմ — Հեթում Ասիոյ այն ատենուան կա-

ցութիւնը եւ մարդկային տարրերը կը ներկայացնէ, երկրորդ մասը պատմական Արեւելքին պատմական դէպքերը կը նկարագրէ — ասոնք լատինական աշխարհին հանրածանոթ գիտու-

թիւնը կը կազմեն: Բայց Ս. Երկրին մօտեցանոր տարր մը զոր Եւրոպա չի ճանչնար. այն տարրը թաթար ժողովուրդն է. եւ քանի որ բացարձակապէս անձնաթէ է Եւրոպացիներուն, չափազանց չէ ամբողջ գիրք մը նուիրել այս ժողովուրդին պատմութեանը, որպէս զի զոնէ մտաւորական եւ իշխող դաստիարակները կատարելագործութիւն ունենան Արեւելքի վրայ:

Հիմայ կրնայիք հարցնել թէ ինչո՞ւ այնչափ կարեւոր է որ Եւրոպացիները կատարեալ տեղեկութիւն ունենան այդ մասին. ես ալ, իմ կարգիս, կրնամ պատասխանել թէ պատմագիր մը միշտ կատարեալ տեղեկութիւն կ'ուզէ Հայթայթէ ընթերցողին: Բայց Հէթումը՝ պատմի չէ միայն. Հիանալի փաստարան մըն է որ դիտէ կացութիւնը ներկայացնել, հաստատարի եւ անկեղծ կրօնատուր մըն է՝ որ չի կրնար հանդուրժել որ Ս. Երկիրը եւ Ս. Գերեզմանը այլաբերութեան ձեռքն ըլլան, համոզիչ քարոզիչ մըն է՝ որ Պապին անգամ կը համարձակի աղաչանք մատուցանել եւ քարոզել, թունդ հայրենասէր մըն է՝ որ բոլոր քրիստոնեայ տէրութեանց հետ միասին կ'ուզէ իր հայրենիքը ազատել, խոհեմ զօրավար մըն է՝ որ նոյն խնամքով կը պատրաստէ խաչակիրներուն պատերազմական արշաւանքը ինչպէս պատրաստի է համոզումը:

Հէթում, հիմայ որ երեք մասով հիմը դըրած է, անոր վրայ գազաթը, գմբէթը պիտի հաստատէ, կանգնէ նոր խաչակրութեան մը քարոզ եւ ծրագիր: Այս մասը ծրագրելով կը սկսի. այս ծրագիրը յստակ է եւ զորքին ամբողջութիւնը կ'ամփոփէ: Հ. Մկրտիչ Ագգերեանի թարգմանութենէն կը թաղով այս կտորը որպէս զի ասոր վրայ ալ դադափար կարենաք կաղմել.

«Բանն պահանջէ, զի որ կամիցի սկանել զպատերազմ, ունիցի զլէտս պայմանս զայնոսիկ. նախ՝ զերաւացի պատճառս. երկրորդ՝ զկարեւորս՝ ի պէտս սկանելոյ եւ յանդ հանելոյ զպատերազմ. երրորդ՝ պարտի հետազօտել զվիճակ եւ զկարողութիւն թշնամուն. չորրորդ՝ պարտի սկիզբն առնել մարտի ի դէպ ժամու: «Քրիստոնեայք վասն զբաւելոյ զՍուրբ Երկիր՝ ունին զարդարար պատճառաւ, վասն զի է ժառանգութիւն Քրիստոսի, եւ՝ առաջինք մեր բազում ինչ ստիպեցան կրել ի Սարակինոսաց,

եւ ունին բաւական զօրութիւն, միայն թէ միաբան միեւնոյն ի կոխ:»

Ըսել է թէ պատերազմ սկսելէն առաջ պէտք է չորս պայման լրացնել.

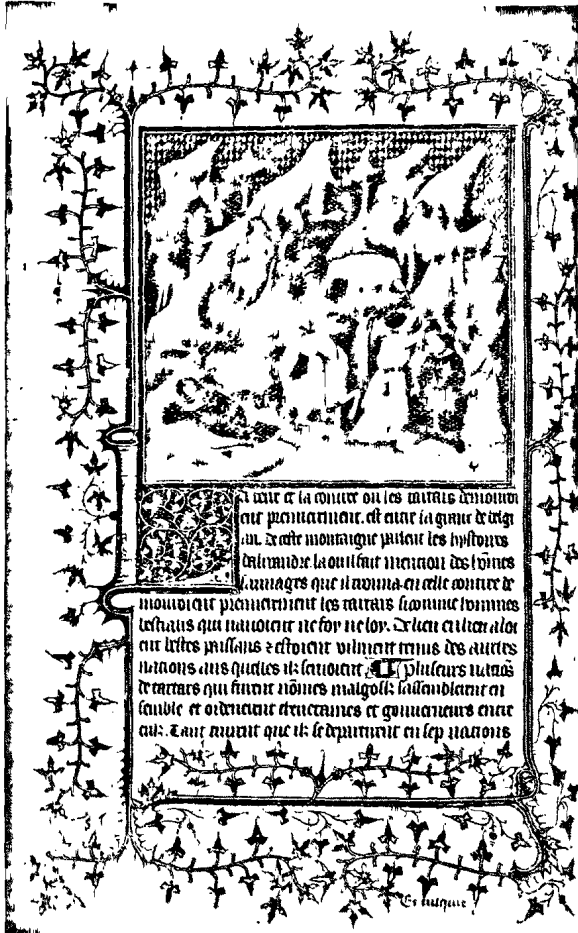
Նախ՝ լուրջ պատճառ ունենալ, երկրորդ՝ կարեւորն ունենալ պատերազմը սկսելու եւ կատարելու համար, երրորդ՝ թշնամիին վիճակը եւ կարողութիւնը գիտնալ, չորրորդ՝ յարմար ժամանակին սկսիլ:

Ինչպէս որ երկու տողով արդէն կ'ըսէ եւ ապա աւելի ճոխութեամբ կը պնդէ, լուրջ պատճառ կայ. ամենքն ալ արդէն համոզուած են՝ քանի որ ուրիշ արշաւանք ըրած են. Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը պէ՛տք է ազատել սարակինոսներուն ձեռքէն. Աստուծոյ պատուէր է. «Աստուած մեզի ապացոյց տուած է թէ Ս. Երկիրը թշնամիներուն իշխանութենէն պիտի ազատուի, որովհետեւ, Աստուծոյ շնորհիւ քրիստոնեայ բոլոր թաղաւորները եւ իշխանները լաւ վիճակի մէջ են եւ խաղաղութիւն կը վայելեն, քանի որ իրենց մէջ չկայ կոխ կամ պատերազմ: Ուստի կը տեսնուի թէ Ամենակարողն Աստուած կ'ուզէ Ս. Երկիրն ազատել:»

Երկրորդ պայմանը՝ կարեւորն ունենալ պատերազմը վարելու համար, ոչ միայն նիւթական կարողութեան կ'ակնարկէ, այլ եւ լուրջ պատրաստութեան մը:

Ահա՛ւստիկ Հէթումին կարգադրութիւն — ներքեւ.

Նախ պէտք է առաջապահ դնուղ մը զրկիլ որ պիտի բաղկանայ հազար ձիաւորէ, երեք հազար հետեւակէ, եւ ասոնք տասը նաւով պիտի հասնին կամ Կիպրոս կղզի կամ ուղղակի Կիլիկիա: Նոյն ատեն դեսպաններ պիտի զրկուին առ Դարպազանտ որպէս զի անոր երկու խնդրանք մատուցանեն, նախ որ ու եւ չապանք ուղարկել թշնամիներուն արգելէ, երկրորդ՝ որ Մեխիտիէնի կողմէրը մարդ զրկէ որպէս զի արշաւանք պատրաստեն դէպի Հալէպ: Անկէ ետք՝ խաչակիրները, Կիպրոսցիներն ու Հայերը միաբանելով պատերազմ պիտի սկսին, նոյն ատեն Եգիպտոսն եւ Սուրիան ծովուն վրայէն պաշարելով: Այսպէս, սարակինոսները, ստիպուած պաշտպանելու թէ՛ իրենց երկիրը, թէ՛ Հալէպը եւ թէ՛ Բաբելաստանը, պիտի շուարին:

Պատկեր քիւ 7.

Ճիկկից Խանի երգը. (Ձեռագիր 12201):

և մարտիկ ու ժամանակ պիտի կորսնցնեն: Մա-
 չակիրներուն եւ Հայերուն նաւերը, սպանա-
 լով Եգիպտոսի ծովեզերքին, Սուլթանը կը
 ստիպեն բոլոր զինուորները Եգիպտոս ետ կան-

չելու: Միւս կողմէն՝ Լիբանան կը գտնուին
 քառասուն հազար քրիստոնեայք որ կրնան նոյն
 միջոցին նաւահանդիսաւ պատրաստել իրաւան-
 ներուն դալիք մեծագոյն րանակին համար:

Ուրիշ կողմանէ ալ՝ Թաթարները երկիրներ պիտի գրաւէին եւ քրիստոնեաներուն յանձնէին։ Ասկէ զատ թող Նորին Սրբութիւնը չմոռնայ Վրացիներուն ալ գրել որպէս զի օգնութեան գան։ Եւ որպէս զի այս պատրաստութիւնը կա՝ տարւելու ըլլայ, Պապը պէտք է նթովպիացի — ներաւ չամոզէ որ Սուլթանին դէմ սպասամարին, որովհետեւ անոնք ալ քրիստոնեայ են։ Նոյն իսկ Եգիպտոսի մէջ իպտի անուով բազմաթիւ քրիստոնեաներ կան։ Հիմայ երբոր արեւելեան բոլոր քրիստոնէական աշխարհը ոտքի կ'ըլլէ եւ սարակինոսները կը շրջապատէ, երբ ինչպիսիքներուն առաջապահ գումարը տեղեկուեալն առած կ'ըլլայ այն երկիրներուն մասին, առաջին նպատաւոր առիթին պէտք է սպասել որպէս զի ինչպիսիքներուն գլխաւոր բանակը ճամբայ ելլէ եւ արշաւանքը սկսուի։ Յետոյ կը տեսնենք թէ ինչ տեսակ են այս առիթները։ Այս գլխաւոր բանակը երեք ճամբայ ունի իր տրամադրութեան տակ եւ կը մնայ յարմարը որոշել։ Կարելի է Ագրիկէէն անցնիլ. բայց այս մասին խորհուրդ տալը տեղեկանքներուն կը ձգէ, որովհետեւ այն ճամբուն թէ՛ լաւ թէ՛ դէշը չի գրուի։ Հիմայ երկու ճամբայ միայն կը մնայ, կա՛մ Պոլսէն անցնիլ ինչպէս ըրած է Կոսթրուա տը Պուլսեն, — աշտոնղէն սակայն վտանգ կայ, որովհետեւ ինչպիսիքները զանազան տեղեր մահմետականներէն շրջապատուած կ'ըլլան, — կա՛մ ուղղակի մինչեւ Կիպրոս կ'ղկին նաւով ճամբորդել եւ հոն հաւաքուել մինչեւ որ առաջապահ գումարը թշնամիին վիճակը հետազօտէ եւ ապա՝ ամենքն ալ միացած՝ միաժամանակ թըշնամիին վրայ յարձակին։ Բայց մինչ ճամբայ ալ որոշուի՝ մեծ խնդիրը այն է որ «միաբան» մը խեսցին 'ի կռիւ», կարգապահութիւն եւ համակարգութիւն պէտք է անպատճառ։ Պէտք է առաջ ունեն իմաց տալ Արեւելքի քրիստոնեաներուն, այսինքն Հայոց եւ, եթէ կարելի է, զիրենք չարժեւ, Վրացիներուն ալ, եւ՝ չմոռնանք՝ Թաթարներուն, դաշնակցութիւնն ուղեւ, որովհետեւ անոնք ալ համակիր են եւ իրենցմէ շատերը մը կընդունան են. արդէն առաջարկած են օգնութեան դալ։

Թշնամիին վիճակը պէտք է գիտնալ. ասոր համար է որ այլակրօններուն մասին ալ կը խօսի առաջին մասին մէջ, եւ այդ առաջին տեղե-

կութիւնները լրացնելու համար նորէն թշնամի իշխանութիւններուն վիճակը կը ցուցնէ։ Մէկ օրինակ միայն մէջ կը բերեմ.

«Էգիպտոսի եւ Սուրիոյ Սուլթանը կը կոչուի Մեթոմասուր. իր զօրքերը զանազան ազգերէ են, որովհետեւ այն կողմերը բնակողները զօրութիւն չունին պատերազմի համար. եւ տեւականըր սակաւաթիւ են եւ հնձեալները պէտք եղածին չափ են, բայց վարձուած զինուորներ կամ գերիներ են։ (Ըսել է թէ շատ մեծ արժէք չունին այդ զինուորները՝ հաւատքէն մղուած ինչպիսիքներուն դիմացը. Ծ. Ծ.) Եգիպտոսի ուսթանը վախի եւ կասկածի մէջ է շարունակ. կը վախնայ որ իրարանցում ելլէ հրապատակներուն մէջ եւ սպաննուի, որովհետեւ իշխանութիւնը գրաւել շատ կը ցանկան։ Բանակը քան չազար հնձեղանգորքէ կը բաղկանայ, բայց մեծադոյն մասը զօրաւոր չեն։»

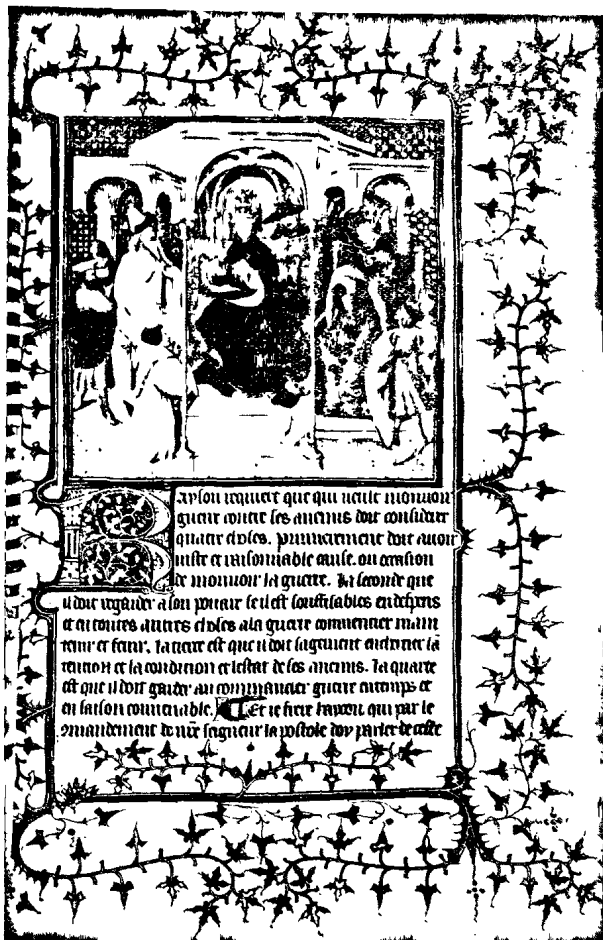
Կարճ խօսքով՝ բանակը կազմուած է քսան չազար անգոր եւ վարձուած կամ գերի զինուորներէ եւ կարգապահութիւնը երբուն է։ Սուրիոյ զինուորները հինգ չազար զոռ ու աւաղակներու խումբ մըն են, բայց աւելի արի են եւ քաղաքներ պաշարելու միջնանները գիտեն զործածել։

Յարմար ժամանակին պէտք է սկսիլ եւ հիմայ հասած է այն ժամանակը, — Հեթում ասիկա քանի ու քանի անգամ կը կրկնէ։

Ալիարար կ'ըսեմ թէ կրնամ արտասանել այս խօսքերը «Անւասիկ հիմայ յարմար ժամանակը, անա՛ վրկութեան օրը», որովհետեւ իրաւ ընդունելի եւ յարմար ժամանակն է քրիստոնեայ հաւատքին թշնամիներուն դէմ պատերազմ վարելու։ Արդ՝ յարմար ժամանակն է օգնութեան պալու Ս. Երկրին որ շատոնց գերի է այլակրօններուն։ Արդ յարմար ժամանակն ! որպէս զի Քրիստոսի հաւատարմ սպասաւորները քաղութեամբ միանան Ս. Երկրին համար, որպէս զի թշնամիներուն ձեռքէն ազատուի Ս. Գերեզմանը...»

Իսկ զանազան գլուխներու մէջ կ'ըսէ.

«Հիմայ յարմար ժամանակն է, որովհետեւ քրիստոնէական հաւատքէն թշնամիներուն դժուրութիւնը նուազած է նաեւ Թաթարներէն վարուած կռիւներուն շնորհիւ, որոնցմով անոնք

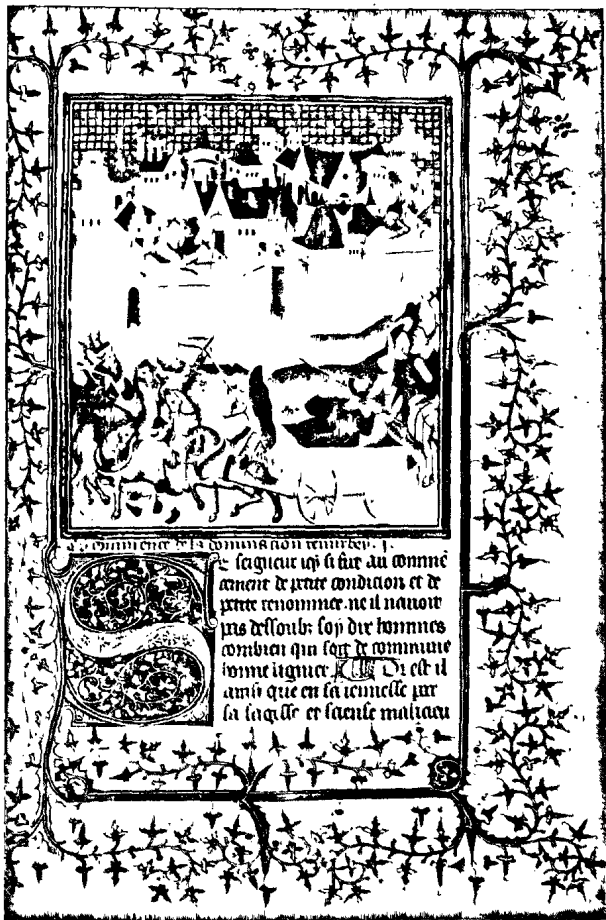

Պատկեր թիւ 8.

Հեթում նոր խաչակրութեան մը աղերամբը
կը ներկայացնէ Պապին. (Ջեռագիր թիւ 12201)

Հարգուեցան եւ բազմաթիւ զինուորներ կոր –
սընցուցին մարտին մէջ...»

«Նորէն՝ յարմար ժամանակն է. Աստուած
կը ցուցնէ թէ Թաթարները առաջարկեցին քը–

Պատկեր քի. 10.
Քաղաքի մը պաշարումը (Պատմութիւն Լենկ Թիմուրի)

տեսակէտով ալ. հիմա, նշանը տալու համար
կը բաւէ նպատաւոր առիթ մը. եւ այս առիթ-
ները ախրան շատ են որ դիւրին է որ ատենցմէ
մէկը պատահի: Այս առիթներուն տեսակներն

են, — Սուլթանին արքունիքին մէջ մատնու-
թիւն եւ կամ արքայասպանութիւն մը, ինչ որ
շատ յաճախ պատահած է այդ Թաղաւորութեան
մէջ — կամ Նուպիացիներու, Պէտրոքներու,

Թուրքմէններու ապստամբութիւն մը կամ Նեղոս գետի անբաւական բարձրացում մը որ սով պատճառէ, այնպէս որ եգիպտացի զինուորները բաւական պաշար չկարենան տանիլ անապատէն անցնելու համար՝ որպէս զի մինչեւ Սուրիան երթան պաշտպանելու:

Անպատճառ սկսի՞նք պատրաստուիլ, «յարմար ժամանակը հասած է»... եւ չըլլայ թէ ժամապահառութիւն ընենք մինչեւ որ Թաթարները մահմետական դառնան 1):

Հեթում իրբեւ պատմիչ չառ վարպետու - թիւն ցոյց տուած է պատմական զանազան ճիշդերուն մէջ. և յոյն իսկ եթէ կարելի է՝ մասնաւորապէս ուսումնասիրելով իր գործը պատմագրական խիստ տեսակէտէն՝ երբեմն երբեմն սրբախներ դռնել հոն, բայց հեղինակը լրջօրէն գրած է իր գործը, աղբիւրներուն ստուգութեան աստիճանն անգամ նշանակելով. Թաթարաց պատմութեան առաջին ժամանակները Թաթարներէն իմացած է, երկրորդ չըջանը Հեթում Թաղաւորէն լսած է, իսկ երրորդ չըջանին դէպքերուն ինքն իսկ ականատես եղած է:

Ասկէ զատ պէտք է նկատի առնենք որ այս գիրքը օտար լեզուով տուն տուած է եւ առանց ո եւ է համառօտ գրութիւն կամ նախադիժ

ունենալու աչքին առջեւ, ինչ որ Nicolas Falcon կրօնակիցը մեզի որոշ կ'ըսէ.

« Comme le Frère Hayton me le dictoit de sa bouche sans note ni exemplaire ».

Հեթում Պատմիչին կը վերագրուի նաեւ հայերէն «Ժամանակագրութիւն» մը:

Հ. Զարրահնէյեան իր «Հայերէն դպրու - թեան պատմութեան» մէջ կ'ըսէ թէ Հեթում Պատմիչի վերագրուած հայերէն ձեռագրի մը ակնարկութիւն կայ Ս. Էլմիսթինի Վանքի մատենադարանի գրացուցակին մէջ, ձեռագրի մը որ նիւթ ունի Վերադք ոգեւորէ:

Հեթումը այստեղ ուսումնասիրեցի գլխաւորապէս իրբեւ La Fleur des Histoires de la Terre d'Orient գրքին հեղինակը:

Այս գործը, ինչպէս որ կը կարդացուի Փարիզի Ազգային Մատենադարանի ցուցակին մէջ, «Հեթումին բաւական կարեւոր դիրք մը կ'ապահովցնէ Ժ.Գ. դարու Փրանսացի պատմիչներուն շարքին մէջ»:

Բայց ուղեցի իր բարդ անձնաւորութիւնն ալ ցուցնել. պատմիչ է, բայց ինչպէրութեան քարոզիչ եւ կազմակերպիչ է ամէն բանէ առաջ, ինչպէս նաեւ այն հայրենասէր մարդն է որ գրած է «Փա՛ռք Աստուծոյ՝ զի Թաղաւորութիւն Հայոց իցէ ի բարի վիճակի, ըստ զօրացուցանելոյ Աստուծոյ ի ձեռն Լեւոնի՝ որդւոյ տեսան Թորոսի՝ ի նախկին վերածցի վիճակ. վասնդի փայլէ ամենայն առաքինութեամբ, եւ է հայկի ամենայն իշխանաց»:

Փարիզ, 31 Մարտ 1938

ՖՐԵՏՏԵՐԻԲ ՖԵՅՏԻ

1) Իրաւ. Հեթում իրաւունք ունէր, ցրով-հետեւ եթէ բրիտանացիները իսլամականութիւն ընէին այն ժամանակ, Թաթարները մեր ուժը տնտեսելով բրիտանացի կը դառնային. մեմք առիթը կարսնցուցիմք եւ Թաթարները մահմետական կամ կրօնքին յարեցան: